

О.В. Василюк^{1,2}

¹Інститут зоології імені І.І. Шмальгаузена НАН України
вул. Б. Хмельницького, 15/2, м. Київ, 01601 Україна

²Ukrainian Nature Conservation Group
вул. Гоголя, 40, м. Васильків, 08600 Україна
e-mail:vasyliuk@gmail.com

<https://doi.org/10.53904/1682-2374/2019-21/53>

НОВІ ВІДОМОСТІ З ІСТОРІЇ БІОСФЕРНОГО ЗАПОВІДНИКА "АСКАНІЯ-НОВА" В УКРАЇНСЬКІЙ ПРЕСІ ЧАСІВ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1942–1944 РОКІВ

Біосферні заповідники, Асканія-Нова, історія охорони природи

НОВІ ВІДОМОСТІ З ІСТОРІЇ БІОСФЕРНОГО ЗАПОВІДНИКА "АСКАНІЯ-НОВА" В УКРАЇНСЬКІЙ ПРЕСІ ЧАСІВ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1942–1944 РОКІВ. О.В. Василюк. – Стаття є бібліографічною розвідкою щодо публікацій в українській пресі часів німецько-фашистської окупації, а також виданнях української діаспори 1942–1945 рр. Лише ця маловивчена частина асканійської бібліографії дозволяє отримати свідчення репресій працівників Асканії-Нова та знищення асканійської екологічної "школи".

НОВЫЕ СВЕДЕНИЯ ОБ ИСТОРИИ БИОСФЕРНОГО ЗАПОВЕДНИКА "АСКАНИЯ-НОВА" В УКРАИНСКОЙ ПРЕССЕ ВРЕМЕН НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ 1942–1944 ГОДОВ. А.В. Василюк. – Статья является библиографической разведкой относительно публикаций в украинской прессе времен немецко-фашистской оккупации, а также в изданиях украинской диаспоры 1942–1945 гг. Только эта малоизученная часть асканийской библиографии позволяет получить свидетельство репрессий работников Аскании-Нова и уничтожения асканийской экологической "школы".

NEW INFORMATION ABOUT HISTORY OF THE BIOSPHERE RESERVE "ASKANIA NOVA" IN THE UKRAINIAN PRESS SINCE OF GERMAN-FASCIST OCCUPATION IN 1942–1944. O.V. Vasylyuk. – The paper is a bibliographic reference to publications in the Ukrainian press since the German fascist occupation and publications of the Ukrainian diasporas in 1942–1945. Only this little-studied part of the askanian bibliography allows us to obtain evidence of the repression of workers and the destruction of the ecological "school" in Askania Nova.

Вступ

В цьому дослідженні ми зупиняємось лише на окремому маловивченому аспекті асканійської бібліографії. Внаслідок публічного протистояння з розвитку екологічної науки, що сталося на наукових з'їздах 1930 та 1932 року між тодішнім керівником "Асканії-Нова" В.В. Станчинським (Доклад ..., 1930) та марксистським ідеологом І.І. Презентом, відбулась серія репресивних заходів радянської влади щодо асканійців, які завершилися масовим арештом 1933 року та згодом – фізичним знищенням ідеологів "Асканії-Нова". Результатом цього був крах "Асканії-Нова" як науково-дослідної і природоохоронної установи, фізичне знищення її найважливіших діячів та спроба знищення пам'яті про їхні здобутки.

Матеріали і методи досліджень

Обсяг друкованих наукових праць про заповідник є значним і не до кінця вивченим. Переліки літературних джерел про заповідник публікувались у 1924–1928 роках (Шарлемань, Снігіревський, 1924; Десятова-Шостенко, Шалит 1928) роках (хоча були дуже неповними). Значно пізніше видані покажчики праць співробітників біосферного заповідника за період 1995–2005 рр. (Біосферний заповідник ..., 2005) та за 2006–2015 рр. (Бібліографічний покажчик ..., 2015). Таким чином, повний перелік літератури про заповідник поки не укладений. Навіть якщо ігнорувати статті про гібридизацію, насінництво, генетику, селекцію і всі інші господарські аспекти (у т.ч. повний обсяг публікацій журналів "Бюлетень фітотехнічної станції заповідника "Чапли" та "Бюлетень зоотехнічної станції і племенної станції в госзаповіднику "Чапли" (б. Асканія-Нова)", що видавались в самій Асканії у 1920–1930-х роках), то однаково, обсяг матеріалу досить великий. Нами знайдено щонайменше 600 літературних джерел, починаючи від найдавнішого опису "антгальської"

колонії, датованого 1845 роком (Teetzmann, 1845) і завершуючи великим обсягом статей доби Другої світової війни (принаймні, нам вдалось виявити близько 120 джерел, що містять згадки про "Асканію-Нова"). Не буде перебільшенням припустити, що реальний обсяг публікацій за вказаний період є ще більшим. Майже половина всіх проаналізованих джерел датується 1928 роком, коли адміністрація заповідника зробила успішну спробу популяризувати себе, скориставшись 100-річним ювілеєм від часу отримання земель майбутньої Асканії герцогом Фрідріхом Фердинандом Ангальт-Кетенським від царя Миколи I (Колодько, 1928a).

Результати досліджень та їх обговорення

З 1935 року кількість публікацій про роботу заповідника різко скоротилася і навіть у його власних виданнях були опубліковані негативні відгуки про лідерів наукової думки (Нуринов, 1935), або й відверті викриття (Іванов, 1963), заклики до подальших "чисток" в заповіднику¹. Критика була направлена не лише на репресованих "асканійців", але й на засновника заповідника – Ф.Е. Фальц-Фейна, а також на Х.Г. Раковського, що 1919 р. підписав декрет про оголошення "Асканії-Нова" "народнім заповідним парком" (прізвище останнього, разом з В.В. Станчинським, викреслювалось у друкованих виданнях). Критика не була внутрішньоасканійською "спробою вижити" і "викриваючі" публікації мали певне партійне замовлення, організоване на досить високому рівні. Перестати згадувати про репресованих асканійців можна було порівняно безболісно, адже працівники заповідника фактично не були відомі широкому загалу... На відміну від засновника "Асканії" Ф.Е. Фальц-Фейна, пам'ять про якого затерти було значно важче, адже не так давно була проведена масштабна пропагандистська кампанія до 100-річчя Асканії. Статті про заповідник і здобутки Фальц-Фейна публікувались у 1926–1928 роках в центральних ідеологічних виданнях УСРР і ССРР. Зокрема, цілі шпальти і цикли статей вийшли у газетах м. Москви – "Известия" (Козлов, 1927), Ленінграда – "Красная газета", м. Харкова – "Комуніст" (Граулен, 1928; Десятова-Шостенко, 1928; Колодько, 1928a; Фортунатов, 1928; Шаліт, 1928; Яната, 1928), "Вісті" (Вишня, 1926), "Украинский экономист" (Клепінін, 1927; Колодько, 1927; Ко-ко, 1927; Радченко, 1927; Фортунатов, 1927; Шостенко, 1927) та багатьох інших. Тож для знищення пам'яті про "Асканію-Нова" було обрано стратегію "забути асканійців і віддати на публічний осуд Фальц-Фейна". Таке партійне завдання охопило навіть дитячу літературу, що видавалась центральними видавництвами. Так, протягом 1934–1941 років у московському видавництві "Детгиз" вийшло щонайменше 4 видання книжки Г. Замчалова та О. Перовської "Остров в степи" (Замчалов, Перовская, 1934, 1935, 1936; Перовская, Замчалов, 1941), присвяченого "прекрасній радянській Асканії", в якій окремий розділ присвячений критиці постаті Ф. Фальц-Фейна. Наведемо кілька цитат (слід врахувати, що йдеться про книжку із великим накладом для середнього шкільного віку).

"...За кусок хлеба мужики на него и паши, и стригли овец и мыли шерсть, все делали... Начали богатеть Фальцфейны больше и больше... сколько у них было денег – никто не знал. Одни говорили сотни тысяч, другие – миллионы. А один старик рассказывал, что он сам, своими глазами, видел у них огромные бочки, наполненные золотом. Правда над ним всегда шутили: "Да может это не деньги, а соленые огурцы были в бочках?". Но он говорил, что не только видел, но даже пробовал на зуб – самое настоящее золото... Вместе с большими деньгами к богачам всегда приходит спесь. Пришла она и к Фальц-Фейнам. Захотелось им хоть чем-то да похвастать перед людьми. А чем же они могли похвастать, кроме как своим богатством? Ума у них особого не было. Смелостью, добротой, каким-нибудь мастерством или знаниями никто из них не отличался. Вот они и пустили в ход свои деньги. Услышат, что какой-нибудь другой богач завел себе роскошную дорожную коляску, – сейчас же несутся сломя голову заказывать себе еще лучше, еще дороже... Правда, и после этого мало людей приезжало... люди стали говорить... "Вот дураки. Видно больше делать нечего"... Вот в такой семье родился однажды маленький Фальц-Фейн. Немудрено, что он, как говорят, был еще в пеленочках, а спесь у него была с теленочка... мальчик был розовый и толстенький, как поросенок. Он довольно посмеивался и твердил "Конечно я лучше всех, мой папа кого хочешь может купить ..." (Замчалов, Перовская, 1934, с. 93–95). Ці і багато інших прикрих слів складають цілий розділ книжки. Не менш

¹ Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 513. Арк. 67+зв.

прикро читати і нав'язування школярам партійної думки про генетичні дослідження в Асканії і досліди з гібридизації.

Враховуючи, що з 1933 року більшість "асканійців" була заарештована, переслідувань зазнала значна кількість природоохоронців та екологів, що працювали в Україні, – склалась ситуація, в якій практично зникла можливість появи публікацій про події часів "асканійської справи" та перетворення заповідника з "земного раю" на "колгосп", як це фактично сталось у другій половині 1930-х років. Тож крах "Асканії-Нова" у 1930-х залишився фактично не висвітленим у публікаціях і невідомим широкому загалу.

Разом з тим, цікаві результати дало вивчення газет, що видавались в Україні під час німецько-фашистської окупації та протягом нетривалого часу після її завершення, тобто з 1941 по 1945 роки. Частина авторів, що залишалась в Україні, опублікувала важливі відомості саме про обставини та подробиці руйнування Асканії-Нова у виданнях, що підтримувались окупаційною владою.

Одним з цікавих у нашому дослідженні авторів є відомий зоолог С.Я. Парамонов. Протягом німецької окупації він перебував у Києві, лишаючись на посаді директора Зоологічного музею. Згодом він мусив супроводжувати колекції музею спочатку до Польщі, а потім і до Німеччини, куди їх 1943 року вивезла під час відступу окупаційна влада, відходячи з Києва. Додому С.Я. Парамонов вже не повернувся. Спершу він перебував у Німеччині у концентраційному таборі, а після звільнення 1945 року виїхав до Парижа, а невдовзі іммігрував до Австралії (Корнеєв та ін., 2014; Шаповал, 2014). Стаття С.Я. Парамонова "Асканія Нова та її завдання" (Парамонов, 1942а) раніше не була відома дослідникам його бібліографії (Корнеєв et al., 2014). Вона була опублікована 1941 року у виданні "Нове українське слово" у Києві замість газети "Українське слово", видання якої припинилося у зв'язку з арештом усіх його працівників гестапо (До нашого читача ..., 1941).

Так, про радянський період довоєнної історії Асканії він писав у статті: *"Коли настала революція, а далі громадянська війна, большевики врахували значення Асканії, і з надзвичайними труднощами Асканія була врятована, хоч і зазнала чималих пошкоджень. В 1919 р. вона була оголошена державним заповідником, а в 1921 перетворена на науково-дослідний інститут.*

Дальша історія Асканії має цілий ланцюг досягнень, праці ентузіастів, впертої боротьби за збереження її скарбів, поруч з явним і прихованим грабуванням різними агітурними кадрами-протидисвітами, просто злочинцями та занепадом її в наслідок "роботи" псевдонауковців.

Господарство занепало, не зважаючи на півмільйонні і більші державні дотації Асканія щороку мала дефіцит. Площа заповідника весь час зменшувалась; навіть "науковці" в своїх "працях" намагались довести, що заповідність степу не можна зберегти, не випасаючи на ньому худоби. При обчисленнях раніше враховували скільки овець пасеться на гектарі степу і тепер же почали рахувати скільки гектарів треба для випасу однієї вівці. Стан господарчої справи можна зрозуміти з короткої, але змістовної фрази асканійського зоолога О.О. Шумера: "З усіх господарських тварин Асканії не давав збитків лише один верблюд і то завдяки тому, що він не доїться".

Роботу наукової частини всіляко затискували; наслідки багатьох років праці зводилися нанівець, досліді лишались не закінченими. Наприклад, світовий унікал – помісь бантенга з яком був забитий на м'ясо, і злочинці не догадалися зберегти хоч би скелет його або череп.

Проте, не можна вимагати від людей того, що вище їх розуму. Що можна довести адміністраторові, який офіційно звертається до Української Академії Наук (в 1940 р.) з доповідною запискою, де доводиться потреба забити на м'ясо всіх асканійських оленів, маралів, оленебиків числом 176 голів!".

У продовженні цієї статті у наступному номері газети С.Я. Парамонов (Парамонов, 1942б) закликав нову владу врятувати "Асканію-Нова" та наголосив на тому, як саме слід сприймати заповідник, розглядаючи його як природоохоронну і наукову установу: *"1) Асканія-Нова не може загинути. Може загинути її інвентар, можуть бути знищені її скарби, але ідея – життєва, вона відродиться, і ми повинні докласти всіх зусиль, щоб якнайскоріше здійснити її.*

2) Асканія-Нова, що історично і природньо склалася з досить різних частин, і надалі мусить бути чимсь єдиним, підпорядкованим єдиній меті зберегти цей куточок природи

недоторканим і довести, якими шляхами від цієї природи можна здобути її багатства і в кілька разів їх збільшити. Отже тут збігаються дві ідеї: охорона природи і якнайкраще її використання.

3) Асканія мусить знову набути першорядного економічного значення, як зразкове тваринницьке господарство, і цим підвести ґрунт під свою економіку, щоб зумовити розвиток інших галузей господарства. На перший час, очевидно, будуть потрібні дотації в формі короточасних кредитів. Все має бути спрямоване на здорову економію коштів, на здорову економіку всієї справи; марнотратства державних коштів надалі не можна допускати.

4) Крім тваринництва, що має бути основним джерелом прибутків, Асканія мусить мати недоторканий степ, не менший за той, що був при Фальц-Фейні. Коли раніше це могла зробити одна людина, то держава, що має мільйони гектарів, очевидно, не пошкодує віддати кілька сотень (а може й тисяч) гектарів, щоб зберегти їх в природньому стані, тим більше, що охорона їх не може коштувати дуже дорого. Цей цілинний степ мусить стати степовим заповідником, пам'яткою природи, що зберігає в собі природні багатства, джерелом, з якого науковці різних фахів будуть черпати потрібні їм матеріали.

5) Асканійський зоопарк з його тваринами в загонах, вольєрах та ставках або в напіводомашненому стані на волі повинен: а) постачати іншим зоопаркам та мисливським господарствам певних тварин; б) продовжувати роботи над акліматизацією тварин і тих, над якими вже провадилися досліді, і над новими і добитися реалізації своїх досягнень; в) продовжити роботи в галузі гібридизації, штучного запліднення та опрацювання інших методів одержання нащадків з вищими, ніж у їх батьків, показниками, тобто роботи науково-дослідної лабораторії, далі шляхи якої підкаже саме життя.

б) Асканійський музей повинен висвітлювати відвідувачам історію, сучасний стан та завдання цієї інституції, нагромаджувати наукові фонди, по змозі їх опрацьовувати; виготовляти й розподіляти, зрозуміло, не безкоштовно, різний матеріал, звичайний для Асканії, але надзвичайно цікавий і потрібний для інших інституцій України (як музеї, лабораторії тощо), а саме: шкури, скелети, черепи, окремі кістки, роги, яйця, ембріони тощо.

Поруч із згаданими відділами можуть бути й інші, але всі вони повинні тверезо дивитися на справу і насамперед і розвивати свою працю не в надії на безконечні дотації держави, а коштом самої, Асканії, коштом прибуткових підприємств тощо.

У Асканії Нова є вже велика історія, і є великі можливості. Отже, можна бути певними, що знайдуться і тепер ентузіасти цієї справи, які продовжать роботу енергійного і талановитого Ф. Е. Фальц-Файна.

Треба тільки розв'язати цим людям руки для праці, надати їм відповідного авторитету і довір'я, допомогти їм звільнитися від тягара багатьох паразитів в Асканії, які по суті пожирали не тільки безліч грошей, що їх відпускала їм держава, а й наслідки роботи науковців Асканії (пожирали, як ми бачимо, не тільки в метафоричному, а й в буквальному значенні цього слова).

Треба допомогти цим новим ентузіастам матеріально, звернути увагу всіх на важливість цього культурного закладу і, нарешті, створити такі умови, які показали б, що заповідники України можуть жити нормальним життям, займаючи певне почесне місце в державній системі, збагачуючи економічно і культурно країну, зберігаючи ділянки незайманої природи, де так вільно дихається і думається".

Схожі думки висловлював у своїх статтях також і невідомий автор статті "Заповідник Чаплі (Асканія-Нова)" (Заповідник .., 1943) у газеті "Чортківська думка": "Револуція 1917 року та восні події за майже чотири роки на три четвертини знищили Асканію Нову. Бачила Асканія червоні московські та білі війська, бо кожне з них, проходячи таврівськими степами, охоче завертало до багатого маєтку. Забивали "заморську дичину" до вояцької кухні, для розваги полювали на птахи та тварину, розламували паркани, а тварини розбігалися й гинули в степах.

В останніх роках зробили із Асканії Нової державний заповідник. Але це були вже останки перлини наших степів, яка мала не-аби-яке значіння не тільки для України, але й для цілого культурного світу.

Гірка доля спіткала й творця Асканії Нової – Фрідріха Фальц-Файна. Коли Україну зайняли московські більшовики, він був змушений залишити рідну й дорогу Асканію, де він народився, де виріс та ціле життя працював, не шкодуючи грошей і туди. Залишивши Україну від'їхав до Німеччини, де помер у Берліні 1921 року".

1942 року опублікував свою статтю на підтримку Асканії-Нова і відомий природоохоронець М.В. Шарлемань, що також лишився в окупованому Києві, працюючи в Інституті зоології. Стаття "Сторіччя наукової праці в Асканії Новій" (Шарлемань, 1942) також вийшла у газеті "Нове українське слово" місяцем пізніше від статті Парамонова. Справляється враження, що з метою порятунку Асканії-Нова Шарлемань намагався більш докладно наголосити окупаційній владі на тому, що вона є саме німецьким надбаням: *"На кінець минулого року припадає сторіччя з часу закінчення знаменитих дослідів у Асканії Новій, нині відомому в цілому світі заповіднику України. В ті давні часи Асканія була величезним маєтком герцога Ангальт-Кеттенського. Бажаючи поставити господарство на науковій основі, герцог відрядив із Німеччини до маєтку не тільки хліборобів, але й ученого німця Франца Теецмана. Протягом десяти років в Асканії вивчали клімат, ґрунти, рослинність, сільське господарство. Агрономом за освітою, Теецман по суті був першим геоботаником, основоположником того напрямку дослідження рослинності, що почав у нас розвиватися тільки останніми десятиріччями. Мало того, Теецман був універсальним дослідником природи, вченим того властивого для Німеччини масштабу, найяскравішим представником якого був геніальний Олександр Гумбольдт (1769–1859). Різноманітність знань таких вчених була далека від дилетантизму. Дані про природу місцевості, що їх зібрав Теецман, підтвердилися останніми роками в наслідок праці цілого ряду спеціалістів. Навіть список асканійських рослин був складений майже вичерпно, і в одному припустив помилку Франц Теецман. Спостерігаючи посуху, яка тривала двадцять місяців, він висловив надто песимістичну думку про долю сільського господарства в цьому найпосушливішому районі українських степів. Але песимізм Теецмана був спростований у 90-х роках минулого сторіччя тодішнім "власником Асканії Нової, пізніше відомим акліматизатором і гібридизатором Фрідріхом Фальцфейном. Фальцфейн збудував у своєму маєтку три артезіанські колодязі. Це дало змогу не тільки забезпечити водою господарство, але й створити в Асканії чудовий зоопарк, а також ботанічний сад, де росте чимало вологолюбних рослин. Отже знання та енергія дали змогу видатним німцям, які працювали на користь нашої країни, подолати сили природи і перетворити віковічний дикий степ, колишній половицький степ Дешт-і-Кіпчак, на культурний оазис, на райський сад, за визначенням багатьох авторів".*

Як С.Я. Парамонов, так і М.В. Шарлемань більше не мали публікацій у виданні "Нове українське слово" на цю або інші теми. Нам також не відомі й інші їхні публікації часів окупації.

Цікавою також є стаття Василя Орлика "Асканія Нова" (Орлик, 1944) у виданні Українського Національного об'єднання "Український вісник", що виходило у Берліні у 1937–1945 роках. Так, в статті йдеться: *"Поволі виростала казкова оаза, а коли вона наповнилася криком і співами живих істот, коли по світу пролунала слава великому німецькому господареві, який на голому місці створив не бувалу природу, тоді відчув Фальцфейн задоволення трудівника, що мав право опочити...*

І це чудове господарство потрапило до рук непрошених спадкоємців більшовиків. Було право націоналізації земель, нерухомого майна, але мусіло зберегтися і право на пошану ... Мусіло, принаймні, височіти серед парку погруддя Фальцфейна-чародія, що залишив дорогоцінний подарунок Україні... Е, ні. Для більшовиків Фальцфейн тільки "німецький капіталіст, якому нікуди було дівати грошей і тому він частину їх вклав у ботанічний і зоологічний парк". Проте, не будем вимагати подяки від істот, які споживають жолуді і нищать коріння дуба. Пройдемо по парку і побожно розглянемо дива, які з Фальцфейнової ласки з'явилися в українському степу. Середнього віку інтелігент-зоотехнік охоче покаже столичному кореспондентові Асканійську фауну.

- Звичайно, за час громадянської війни тут дещо було втрачено. Грубі солдати рубали шиї лебедям, стріляли по антилопах ...

Зоотехнік оминає політичну приналежність солдатів, та це і так було зрозуміло".

Втім, варто визнати, що на заклики науковців ніхто не зауважив і Асканію-Нова в період окупації розглядали переважно як економічно ефективну господарську установу.

Висновки

Знайдені нами джерела дають зрозуміти, що преса окупаційного часу, а також публікації щодо Асканії-Нова, зроблені українцями в еміграції, можуть дати рідкісну можливість зібрати нові відомості про обставини репресій працівників Асканії-Нова доби 1930-х років.

- Бібліографічний покажчик праць науковців Біосферного заповідника "Асканія-Нова" ім. Ф. Е. Фальц-Фейна НААН за 2006–2015 роки / Упоряд. Н. І. Ясинецька. Асканія-Нова : [б. в.]; Дніпропетровськ : Половко Н. В., 2015. 92 с.
- Біосферний заповідник "Асканія-Нова" імені Ф. Е. Фальц-Фейна Української академії аграрних наук : бібліогр. покажч. праць за 1995–2005 роки / Упоряд., передм. Н. І. Ясинецька. Асканія-Нова : Андреева М. М., 2005. 78 с.
- Вишня О. Чаплі. *Вісті*. № 103. 926 (8.05.). С. 1.
- Граулен Ж. Заповідник допомагає селянству. *Комуніст*. 1928 (25.07.). Шп. 6.
- Десятова-Шостенко Н. А. Велетенський музей. *Комуніст*. 1928 (25.07.). Шп. 6.
- Десятова-Шостенко Н., Шалит М. Бібліографія Державного степового заповідника "Чаплі" (кол. Асканія-Нова). *Вісті державного степового заповідника "Чаплі" ім. Х. Раковського*. 1928. Т. 7. С. 201–203.
- До нашого читача. *Нове українське слово*. 1941 (14.12). № 1. Шп. 1.
- Доклад В. В. Станчинского. Протокол третього засідання. *Труды 1-го Всероссийского съезда по охране природы*. Москва : ВООП, 1930. С. 56–59.
- Замчалов Г., Перовская О. Остров в степи. Москва : Детгиз, 1935. 164 с.
- Замчалов Г., Перовская О. Остров в степи. Москва-Ленинград : ЦКВЛКСМ, Из-во детской литературы, 1936. 134 с.
- [б/а] Заповідник Чаплі (Асканія-Нова). *Чортківська думка*. 1943. № 42 (17.10.). Шп. 6.
- Иванов М. Ф. Наука должна освещать путь производству. *М. Ф. Иванов. Полное собрание сочинений*. М. : Колос. 1963. Т. I. С. 442–446.
- Клепинин Н. Н. Аскания Нова и наука. *Приложение к газете Украинский Экономист*. 1927 (7.11.). № 193. Шп. 6.
- Козлов П. Государственный заповедник "Аскания-Нова". *Известия*. 1927 (4.10). № 226.
- Ко-ко. Аскания-Нова строится. *Приложение к газете Украинский Экономист*. 1927 (7.11.). № 193. Шп. 6.
- Колодько М. Н. Наши достижения к десятой годовщине Октября. *Приложение к газете Украинский Экономист*. 1927 (7.11.). № 193. Шп. 6.
- Колодько М. Н. Сторіччя Асканії-Нової. *Комуніст*. 1928а (25.07.). Шп. 6.
- Колодько М. Н. Сто лет Аскании Нова. *Бюллетень Зоотехнической Опытной и племенной станции в Госзаповеднике "Чапли" (б. Аскания-Нова)*. Москва : Новая деревня, 1928б. № 4. С. 3–5.
- Корнеев В. О. та ін. Бібліографічний список нарисів, спогадів та історичних публікацій С. Я. Парамонова. *Українська ентомофауністика*. 2014. Т. 5, № 1. С. 49–55.
- Нуринов А. А. Выше классовую бдительность в науке. *Труды научно-исследовательского института гибридизации и акклиматизации с.-х. животных Аскания-Нова*. 1935. Т. 2, вып. 4. С. 5–18.
- Орлик В. Асканія Нова / *Український вісник*. 1944. (22.12. 4). № 3. Шп. 10.
- Парамонов С. Асканія Нова та її завдання. *Нове українське слово*. 1942а. № 3 (04.01.). Шп. 3.
- Парамонов С. Асканія Нова та її завдання (закінчення). *Нове українське слово*. 1942б. № 4 (06.01.). Шп. 3.
- Перовская О., Замчалов Г. Остров в степи. Москва-Ленинград : ЦКВЛКСМ. Из-во детской литературы, 1941. 193 с.
- Радченко Я. Заповедник Аскания-Нова. *Украинский Экономист*. 1927. № 11. Шп. 3.
- Фортунатов Б. К. Десять років Зоопарку. *Комуніст*. 1928 (25.07.). Шп. 6.
- Фортунатов Б. К. Зоопарк. *Приложение к газете Украинский Экономист*. 1927 (7.11.). № 193. Шп. 6.
- Шалит М. Ботаничний парк. *Комуніст*. 1928 (25.07.). Шп. 6.
- Шаповал А. І. Особовий фонд Сергія Яковича Парамонова як джерело для дослідження біографії та наукової діяльності вченого. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2014. Вип. 18. С. 91–112.
- Ш. [Шарлемань М.В.] Сторіччя наукової праці в Асканії Новій. *Нове українське слово*. 1942. № 29 (07.02.). Шп. 3.
- Шарлемань М., Снігіревський С. Матеріяли до бібліографії про Державний Степовий Заповідник "Чаплі", кол. "Асканія-Нова". *Вісті державного степового заповідника "Чаплі" ім. Х. Раковського*. Асканія-Нова. 1924. № 3. С. 105–108.

- Шостенко Н. Ботанический отдел Госзаповедника. *Приложение к газете Украинский Экономист*. 1927 (7.11.). № 193. Шп. 6.
- Яната О. А. Чергові заходи до дальшого розвитку заповідника. *Комуніст*. 1928 (25.07.). Шп. 6.
- Korneyev V. A. et al. List of Scientific Publications by Sergey Paramonov. *Українська ентомофауністика*. 2014. Т. 5. № 1. С. 37–48.
- Teetzmann. Ueber die Südrussischen Steppen und über die darin im Taurischen Gouvernement belegenen Besitzungen des Herzogs von Anhalt-Köthen. *Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angränzenden Länder Asiens. Elftes Bändchen*. St. Petersburg. 1845. P. 87–135.

Рекомендує до друку
Н.І. Ясинецька